

مطالعه تطبیقی حقوق جزای عمومی (اسلام و حقوق موضوعه)

جلد سوم

مسئولیت کیفری

(ارکان مسئولیت، علل مواجهه، عوامل رافعه)

نویسندگان:

دکتر جلال الدین قیاسی (عضو هیئت علمی دانشگاه قم)

دکتر عادل ساریخانی (عضو هیئت علمی دانشگاه قم)

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

پاییز ۱۳۹۵

قیاسی، جلال‌الدین، ۱۳۳۷-
مطالعه تطبیقی حقوق جزای عمومی: اسلام و حقوق موضوعه / مؤلفان جلال‌الدین قیاسی، عادل ساریخانی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۵.
ج. ۳ - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۴۳، ۱۳۹، ۳۶۵: حقوق؛ ۶، ۱۴، ۳۵)
ISBN: 978-964-7788-61-8 (ج ۱) بها: ۲۵۰۰۰ ریال.
ISBN: 978-964-7788-92-2 (ج ۲) بها: ۳۷۰۰۰ ریال.
ISBN: 978-600-298-137-0 (ج ۳) بها: ۲۴۰۰۰ ریال.
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
مؤلفان جلد سوم جلال‌الدین قیاسی و عادل ساریخانی می‌باشند.
کتابنامه: ج. ۳: [۴۵۵]-۴۶۷؛ همچنین به صورت زیرنویس.
مندرجات: ج. ۱. کلیات. ج. ۲. ارکان جرم. ج. ۳. مسئولیت کیفری.
نمایه.
۱. عرف - ایران. ۲. حقوق جزا (فقه). ۳. فقه تطبیقی. الف. ساریخانی، عادل، ۱۳۳۹- . ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ج. عنوان.
۶ م ۹ ق/ ۱۹۵ BP
شماره کتابشناسی ملی
۲۹۷ / ۳۷۵
م ۸۱-۲۸۴۷۷

مطالعه تطبیقی حقوق جزای عمومی (اسلام و حقوق موضوعه) (ج ۳): مسئولیت کیفری
(ارکان مسئولیت، علل مواجهه، عوامل رافعه)
نویسندگان: دکتر جلال‌الدین قیاسی و دکتر عادل ساریخانی
ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکری
صفحه‌آرایی: کاما
چاپ اول: پاییز ۱۳۹۵
تعداد: ۱۰۰۰ نسخه
لیتوگرافی: سعیدی
چاپ: قم - جعفری
قیمت: ۲۴۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.
قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات: ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰
ص. پ. ۳۷۱۸۵-۳۷۱۸۵ ● تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی آسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰
فروش اینترنتی: www.ketab.ir/rihu info@rihu.ac.ir www.rihu.ac.ir

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مةلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی علیه السلام بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر منبع درسی و کمک‌درسی برای دانشجویان رشته «حقوق جزا» در مقاطع کارشناسی ارشد و دکترا تهیه شده است؛ لازم به یادآوری است که این اثر به دلیل تطبیق میان حقوق موضوعه و حقوق اسلامی، علاوه بر دانشجویان و اساتید دانشگاه برای کسانی که علاقه‌مند به مطالعات اسلامی و بررسی آرای فقهی و تطابق آن با حقوق موضوعه می‌باشند نیز منبع مفیدی است.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه بر خود لازم می‌داند از مةلفان محترم اثر حجج اسلام والمسلمین آقایان دکتر جلال‌الدین قیاسی و دکتر عادل ساریخانی سپاسگزاری کند.

فهرست مطالب

.....	مقدمه	۱
بخش اول: کسانی که دارای مسئولیت کیفری هستند / ۳		
.....	فصل اول: کلیات (تعریف، مبنا و ارکان مسئولیت کیفری)	۵
.....	مبحث اول: تعاریف	۶
.....	مبحث دوم: مبنای مسئولیت کیفری	۸
.....	گفتار اول: تأثیر جبر و اختیار در مسئولیت کیفری	۸
.....	الف) اختیار	۹
.....	ب) جبر	۱۱
.....	ج) بی‌طرفی در میدان جبر و اختیار	۱۲
.....	گفتار دوم: جبر و اختیار در حقوق اسلامی	۱۴
.....	مبحث سوم: ارکان مسئولیت کیفری در حقوق عرفی و قوانین موضوعه	۱۵
.....	گفتار اول: خطای جزایی	۱۶
.....	گفتار دوم: انتساب فعل مجرمانه به شخص	۱۶
.....	گفتار سوم: اهلیت کیفری	۱۶
.....	الف) بلوغ	۱۷
.....	ب) عقل	۱۸
.....	ج) قصد	۱۹
.....	د) رضا	۱۹
.....	ه) علم	۲۰
فصل دوم: شرکت‌کنندگان در جرم در حقوق عرفی و قوانین موضوعه		
.....	مبحث اول: مباشر	۲۱
.....	مبحث دوم: شریک	۲۲
.....	مبحث سوم: معاونت در حقوق عرفی و قوانین موضوعه	۲۳
.....		۲۶

۲۸	گفتار اول: تمایز معاون از سبب
۲۸	گفتار دوم: تفاوت معاون با شریک یا مباشر
۲۹	گفتار سوم: مبانی نظری مجرمیت معاون
۲۹	الف) سیستم مجرمیت استعاره‌ای
۳۰	یک) مجرمیت استعاره‌ای مطلق
۳۰	دو) مجرمیت استعاره‌ای نسبی
۳۲	ب) سیستم مجرمیت مستقل
۳۴	گفتار چهارم: تاریخچه معاونت در حقوق ایران
۳۶	گفتار پنجم: رکن مادی معاونت در حقوق عرفی
۳۶	الف) ویژگی‌های عام
۳۶	یک) مثبت یا منفی بودن فعل
۳۹	دو) تحقق فعل اصلی یا شروع به آن
۴۲	سه) عمل معاون همزمان یا قبل از ارتکاب فعل مباشر باشد
۴۳	چهار) رابطه سببیت میان عمل معاون و حادثه
۴۴	ب) مصداق‌های معاونت
۴۵	۱. تحریک
۴۷	۲. ترغیب، تشویق، تطمیع
۴۷	۳. تهدید
۴۷	۴. دسیسه، فریب، نیرنگ
۴۹	۵. تهیه وسایل
۵۰	۶. راهنمایی یا ارائه طریق
۵۱	۷. تسهیل
۵۲	۸. سوءاستفاده از قدرت
۵۳	گفتار ششم: رکن روانی معاونت
۵۳	الف) علم
۵۴	ب) عمد
۵۷	ج) وحدت قصد
۶۲	د) تقارن قصد با عمل
۶۲	ه) معاونت در جرایم غیر عمدی
۶۴	گفتار هفتم: توضیح چند نکته در معاونت
۶۴	الف) معاونت در معاونت
۶۶	ب) شروع به معاونت
۶۶	ج) معاونت در شروع به جرم
۶۶	گفتار هشتم: مجازات معاونت
۶۶	الف) به شکل قانون عام
۶۷	ب) به شکل قانون خاص

۶۸	.....	ج) به شکل جرم مستقل
۶۸	.....	د) مجازات معاون در قوانین فعلی ایران
۷۳	.....	ه) ارتباط مجازات معاون با مباشر
۷۴	.....	و) استفاده از کودک
۷۴	.....	مبحث چهارم: معاونت در حقوق اسلامی
۷۵	.....	گفتار اول: تعریف معاونت در حقوق اسلامی
۷۵	.....	گفتار دوم: ادله حرمت معاونت
۷۶	.....	الف) اجماع
۷۶	.....	ب) عقل
۷۶	.....	ج) کتاب
۷۸	.....	د) سنت
۷۸	.....	روایات گروه اول (حکم کلی حرمت معاونت بر گناه)
۷۹	.....	روایات گروه دوم (حرمت معاونت در موارد خاص)
۸۱	.....	گفتار سوم: رکن مادی معاونت در حقوق اسلامی
۸۲	.....	الف) ترتب مباشرت بر معاونت (مطلق یا مقید بودن معاونت)
۸۵	.....	گفتار چهارم: رکن روانی معاونت در حقوق اسلامی
۸۶	.....	الف) قصد تحقق جرم اصلی (قصد خاص)
۸۷	.....	یک) لزوم قصد ذی‌المقدمه (قصد خاص)
۸۸	.....	دو) عدم لزوم قصد ذی‌المقدمه (قصد خاص)
۸۸	.....	ب) نحوه تحقق قصد
۸۹	.....	یک) علم به تحقق جرم اصلی
۹۱	.....	دو) صدق عرفی معاونت
۹۴	.....	سه) حرمت معاونت از باب نهی از منکر
۹۵	.....	ج) علم یا ظن معاون به ترتیب اثر

بخش دوم: مواردی که مسئولیت کیفری وجود ندارد / ۹۷

۹۹	.....	فصل اول: کلیات
۹۹	.....	مبحث اول: وجوه تمایز علل موجهه از عوامل رافعه
۱۰۰	.....	گفتار اول: ماهیت علل موجهه
۱۰۴	.....	گفتار دوم: ماهیت عوامل رافعه مسئولیت کیفری
۱۰۶	.....	گفتار سوم: تمایز ماهوی علل موجهه و عوامل رافعه
۱۰۷	.....	گفتار چهارم: تمایز عوامل رافعه و علل موجهه از حیث آثار
۱۰۹	.....	فصل دوم: علل موجهه جرم
۱۰۹	.....	مبحث اول: دفاع مشروع در حقوق عرفی و قوانین موضوعه
۱۱۱	.....	گفتار اول: تاریخچه دفاع مشروع

۱۱۳	گفتار دوم: عنصر قانونی دفاع مشروع
۱۱۴	گفتار سوم: میانی دفاع مشروع
۱۱۵	الف) حق طبیعی است
۱۱۵	ب) نقض قرارداد اجتماعی
۱۱۵	ج) اجرای حق
۱۱۵	د) نظریه تعادل
۱۱۶	ه) اختلال در اراده مدافع و اجبار معنوی
۱۱۶	و) تزاحم
۱۱۶	ز) رعایت مصلحت و فایده اجتماعی
۱۱۷	ح) اضطرار
۱۱۷	ط) همه موارد
۱۱۷	گفتار چهارم: شرایط، موارد و انواع عملیات دفاعی در دفاع مشروع
۱۱۸	الف) موضوع مورد دفاع (موارد دفاع)
۱۱۸	یک) نفس
۱۱۸	دو) عرض و ناموس
۱۱۸	سه) آزادی تن
۱۱۹	چهار) مال
۱۱۹	ب) شرایط رفتار تجاوزگرانه
۱۲۳	ج) عملیات دفاعی
۱۲۴	د) شرایط دفاع
۱۲۴	یک) دفاع باید ضرورت داشته باشد
۱۲۴	دو) لزوم یا عدم لزوم فرار در دفاع مشروع
۱۲۶	سه) توسل به قوای دولتی امکان پذیر نباشد
۱۲۷	چهار) دفاع باید متناسب با خطر باشد
۱۲۷	پنج) تمایز دو عنوان ضرورت دفاع و تناسب دفاع
۱۲۹	شش) ملاک تناسب چیست؟
۱۳۰	۱. نوع سلاح
۱۳۱	۲. نوع عمل
۱۳۲	۳. نوع ضرر
۱۳۲	هفت) تعدی از تناسب در دفاع
۱۳۷	هشت) استفاده از ابزارهای دفاعی در حقوق
۱۴۳	نُه) موارد ممتاز دفاع مشروع
۱۴۳	۱. اماره بر وقوع خطر
۱۴۵	۲. اماره بر تناسب در عمل مدافع
۱۴۶	ده) دفاع در مقابل مأموران دولت
۱۴۸	گفتار پنجم: موارد دفاع مشروع

۱۴۸	الف) نفس
۱۴۹	ب) آزادی تن
۱۵۰	۱. پیشینه بحث در قوانین موضوعه
۱۵۱	۲. دفاع در مقابل خطر آدم‌ربایی
۱۵۴	۳. دفاع در مقابل خطر حبس غیر قانونی
۱۵۴	۴. دفاع از آزادی تن در مقابل نیروهای دولتی
۱۵۵	ج) مال
۱۵۹	د) عرض و ناموس
۱۶۳	مبحث دوم: دفاع مشروع در فقه اسلامی
۱۶۳	گفتار اول: مبانی دفاع مشروع در فقه
۱۶۷	گفتار دوم: حق یا تکلیف بودن دفاع مشروع
۱۶۸	الف) تفکیک میان موارد دفاع
۱۷۰	ب) تفکیک میان نتایج دفاع
۱۷۱	گفتار سوم: حد نهایی دفاع در فقه
۱۷۳	گفتار چهارم: ضرورت دفاع و تناسب آن در فقه
۱۷۶	مبحث سوم: امر آمر قانونی در حقوق عرفی و قوانین موضوعه
۱۷۶	گفتار اول: تاریخچه تقنینی امر آمر قانونی
۱۷۶	الف) قوانین قبل از انقلاب اسلامی
۱۷۷	ب) امر آمر قانونی در قوانین پس از پیروزی انقلاب اسلامی
۱۷۹	گفتار دوم: شرایط تحقق امر آمر قانونی
۱۷۹	الف) صلاحیت آمر
۱۷۹	ب) رابطه قانونی خاص میان آمر و مأمور
۱۸۰	ج) قانونی بودن امر
۱۸۱	د) رعایت تشریفات قانونی
۱۸۱	ه) موظف بودن مأمور به اجرای دستورها یا صلاحیت داشتن مأمور
۱۸۲	گفتار سوم: دستور غیر قانونی
۱۸۲	الف) دیدگاه اطاعت محض یا کورکورانه
۱۸۲	ب) اطاعت آگاهانه
۱۸۲	ج) تفکیک میان حالات مختلف
۱۸۴	گفتار چهارم: مراد از اشتباه قابل قبول
۱۸۶	گفتار پنجم: امر غیر قانونی در خصوص تخلفات غیر مجرمانه
۱۸۸	گفتار ششم: قید شرعی بودن
۱۹۰	گفتار هفتم: مسئولیت آمر در امر غیر قانونی
۱۹۱	گفتار هشتم: مسئولیت مأمور در امر غیر قانونی
۱۹۳	گفتار نهم: مسئولیت آمر و مأمور در حالت اشتباه قابل قبول
۱۹۶	مبحث چهارم: امر آمر قانونی در حقوق اسلامی

۱۹۷	گفتار اول: امر غیر قانونی مقام ذی صلاح
۲۰۲	گفتار دوم: مأمور، کودک یا مجنون باشد
۲۰۳	گفتار سوم: مأمور، عبد باشد
۲۰۵	مبحث پنجم: حکم قانون
۲۰۶	مبحث ششم: اجرای قانون اهم در حقوق موضوعه
۲۰۹	گفتار اول: مأمور چگونه قانون اهم را تشخیص دهد؟
۲۰۹	مبحث هفتم: اجرای قانون اهم در حقوق اسلامی
۲۱۱	مبحث هشتم: رضایت مجنی علیه در حقوق موضوعه
۲۱۱	گفتار اول: مقدمه
۲۱۱	الف) مفهوم رضایت
۲۱۲	ب) رضایت عامل توجیه کننده جرم
۲۱۲	ج) رضایت مجنی علیه در قوانین جزایی ایران
۲۱۳	د) اصل عدم تأثیر رضایت مجنی علیه در عمل مجرمانه
۲۱۴	ه) تأثیر رضایت مجنی علیه در موارد استثنائی
۲۱۴	یک) حذف یکی از عناصر جرم
۲۱۵	دو) رضایت مجنی علیه به عنوان علت توجیه جرم
۲۱۵	۱. اعمال جراحی یا طبی
۲۲۷	گفتار سوم: حوادث ناشی از ورزش
۲۲۷	الف) خصوصیات عمل ورزشی
۲۲۹	ب) تحلیل بند «ث» م ۱۵۸ ق.م.ا. سال ۱۳۹۲
۲۲۹	یک) مرتکب
۲۳۰	دو) عمل مرتکب
۲۳۱	سه) رعایت مقررات
۲۳۱	چهار) موازین شرعی در بند «ث» ماده ۱۵۸
۲۳۲	گفتار چهارم: نقش رضایت در جرایم دیگر
۲۳۳	الف) رضایت مجنی علیه به قتل خود
۲۳۴	ب) نقش رضایت در جرم کلاهبرداری
۲۳۵	ج) نقش رضایت مالک در سرقت
۲۳۵	د) نقش رضایت مالک در جرم خیانت در امانت
۲۳۵	ه) رضایت در جرم توقیف یا اخفای غیر قانونی
۲۳۶	مبحث نهم: رضایت در فقه جزایی
۲۳۷	گفتار یکم: عملیات پزشکی
۲۳۷	الف) دیدگاه مشهور
۲۳۸	یک) ادله مشهور
۲۳۸	۱. روایات
۲۳۹	۲. قاعده اتلاف

۲۳۹	.....	۳. اجماع
۲۴۰	.....	ب) دیدگاه غیر مشهور
۲۴۲	.....	ج) جمع میان اقوال فقها
۲۴۳	.....	د) براءت
۲۴۴	.....	گفتار دوم: عملیات ورزشی
۲۴۵	.....	الف) ادله معافیت از مسئولیت در فقه جزایی
۲۴۵	.....	یک) اباحه شرعی
۲۴۶	.....	دو) اذن در اتلاف
۲۴۶	.....	سه) اذن در عمل ملازم با اتلاف
۲۴۷	.....	چهار) اذن در عملی که ملازمه با اتلاف ندارد
۲۴۷	.....	پنج) اذن مشروط به سلامت
۲۴۷	.....	شش) قاعده اقدام
۲۴۹	.....	هفت) قاعده تحذیر، در حوزه ضمان افراد نسبت به افعال و اعمالشان
۲۵۱	.....	مبحث دهم: اضطراب در حقوق موضوعه
۲۵۱	.....	گفتار یکم: مفهوم اضطراب
۲۵۲	.....	گفتار دوم: شرایط اضطراب
۲۵۳	.....	الف) شرایط خطر موجود
۲۵۳	.....	۱. واقعی یا حال بودن خطر
۲۵۴	.....	۲. درجه خطر
۲۵۴	.....	۳. عدم دخالت عمدی مرتکب در ایجاد خطر
۲۵۶	.....	۴. موضوع خطر
۲۵۶	.....	۵. ماهیت خطر
۲۵۷	.....	۶. اتفاقی بودن خطر
۲۵۷	.....	ب) شرایط جرم ارتكابی
۲۵۷	.....	۱. تناسب جرم با خطر
۲۵۸	.....	۲. اجتناب‌ناپذیر بودن ارتكاب جرم
۲۵۸	.....	۳. اکتفا به مقدار ضرورت
۲۵۹	.....	ج) شرایط شخص مضطر
۲۵۹	.....	گفتار سوم: پیشینه اضطراب در قوانین ایران
۲۵۹	.....	الف) قوانین قبل از انقلاب اسلامی ایران
۲۶۲	.....	ب) قوانین پس از انقلاب اسلامی ایران
۲۶۴	.....	گفتار چهارم: مقایسه اضطراب با نهادهای مشابه
۲۶۴	.....	الف) رابطه اضطراب و ضرورت
۲۶۸	.....	گفتار پنجم: مقایسه اضطراب با علل رافعه
۲۶۸	.....	الف) مقایسه اضطراب با اکراه
۲۷۰	.....	یک) تشابه‌ها

۲۷۱	.....	دو) تفاوت‌ها
۲۷۲	.....	سه) نسبت میان اکراه و اضطرار
۲۷۳	.....	ب) مقایسهٔ اضطرار با اجبار
۲۷۳	.....	د) مقایسهٔ اضطرار با دفاع مشروع
۲۷۵	.....	گفتار ششم: مبانی اضطرار
۲۷۵	.....	الف) نظریه ذهنی
۲۷۵	.....	ب) نظریه اشتراک
۲۷۵	.....	ج) نظریه رضایت
۲۷۶	.....	د) نظریه تراحم
۲۷۶	.....	ه) نظریه عینی
۲۷۷	.....	مبحث یازدهم: اضطرار در حقوق اسلام
۲۷۷	.....	گفتار اول: ماهیت اضطرار در حقوق اسلام
۲۷۸	.....	گفتار دوم: ادله اضطرار
۲۷۸	.....	الف) قرآن کریم
۲۸۰	.....	ب) سنت
۲۸۲	.....	ج) عقل
۲۸۳	.....	گفتار سوم: شرایط فقهی جریان قاعده اضطرار و ویژگی‌های آن
۲۸۳	.....	الف) ویژگی‌های قاعده
۲۸۳	.....	۱. قاعده امتنانی
۲۸۳	.....	۲. تعلق اضطرار به فعل ارادی مضطر
۲۸۴	.....	ب) ویژگی‌های خطر
۲۸۴	.....	یک) خطر باید مسلم‌الوقوع باشد
۲۸۴	.....	دو) خطر باید شدید باشد
۲۸۴	.....	سه) خطر به وسیله خود مضطر ایجاد نشده باشد
۲۸۵	.....	چهار) مضطر به موجب شرع و قانون مکلف به تحمل ضرر نباشد
۲۸۵	.....	ج) ویژگی‌های اقدام مضطر
۲۸۵	.....	یک) انحصار دفع ضرورت در ارتکاب فعل حرام
۲۸۶	.....	دو) اقدام مضطر باید به قدر حاجت و متناسب با شرایط و اوضاع و احوال اضطراری باشد
۲۸۷	.....	فصل سوم: عوامل رافعه مسئولیت کیفری
۲۸۷	.....	مبحث اول: اجبار و اکراه در حقوق موضوعه
۲۸۷	.....	گفتار اول: مقدمه
۲۹۰	.....	گفتار دوم: مفهوم اجبار
۲۹۲	.....	گفتار سوم: اجبار و اکراه در قوانین کیفری ایران
۲۹۷	.....	الف) شرایط اکراه
۲۹۷	.....	یک) وجود تهدید

۲۹۸	.....	دو) علم، یا ظن، یا احتمال اِعمال تهدید از جانب مکره
۲۹۹	.....	سه) در اکراه جرم باید معین شود
۲۹۹	.....	چهار) تهدید باید غیر قانونی باشد
۲۹۹	.....	پنج) مجرد خوف موجب اکراه نیست
۳۰۰	.....	شش) تهدید باید به گونه‌ای باشد که اختیار مرتکب را محدود سازد
۳۰۰	.....	گفتار چهارم: طبقه‌بندی اجبار در ادبیات حقوق کیفری
۳۰۲	.....	الف) اجبار مادی
۳۰۲	.....	یک) اجبار مادی با منشأ خارجی
۳۰۳	.....	۱. مصداق‌های اجبار مادی خارجی در قوانین کیفری ایران
۳۰۶	.....	دو) اجبار مادی با منشأ درونی
۳۰۸	.....	ب) اجبار معنوی
۳۰۹	.....	یک) اجبار معنوی با منشأ بیرونی
۳۱۱	.....	دو) اجبار معنوی با منشأ درونی
۳۱۲	.....	گفتار پنجم) اکراه و اجبار در حقوق کیفری دیگر کشورها
۳۱۳	.....	الف) اجبار ناشی از تهدید
۳۱۴	.....	یک) بخش اول معیار
۳۱۴	.....	دو) بخش دوم معیار
۳۱۴	.....	ب) اجبار ناشی از شرایط
۳۱۶	.....	مبحث دوم: اکراه در حقوق اسلام
۳۱۶	.....	گفتار اول: مفهوم اکراه
۳۱۸	.....	گفتار دوم: انواع اکراه
۳۱۸	.....	الف) اکراه ملجئ و غیر ملجئ
۳۲۰	.....	ب) اکراه مادی و معنوی
۳۲۰	.....	یک) اکراه مادی
۳۲۱	.....	دو) اکراه معنوی
۳۲۱	.....	گفتار سوم: اکراه از منظر آیات و روایات
۳۲۳	.....	گفتار چهارم: شرایط تحقق اکراه در فقه
۳۲۳	.....	الف) همراهی اکراه با الزام و تهدید
۳۲۳	.....	ب) ضرر تحمل تهدید، بیشتر از ضرر جرم ارتكابی باشد
۳۲۴	.....	ج) موضوع تهدید
۳۲۵	.....	د) یقین یا ظن به اجرای تهدید
۳۲۵	.....	ه) راه‌گریزی برای مکره نباشد
۳۲۵	.....	و) اکراه‌کننده توان اجرای تهدید را داشته باشد
۳۲۶	.....	ز) عدم مشروعیت تهدید
۳۲۶	.....	ح) در اکراه جرم باید معین شود
۳۲۶	.....	ط) اکراه در جرایم حدی، تعزیری

۳۲۷	گفتار پنجم: اکراه در قتل و اقسام آن
۳۲۷	الف) اکراه به قتل
۳۲۸	ب) اقسام اکراه در قتل
۳۲۸	ج) اکراه به اعتبار موضوع تهدید
۳۲۸	یک) اکراه به کمتر از قتل
۳۲۸	دو) تهدید به قتل مکره
۳۲۹	سه) تهدید به جنایات و صدمات بیش از قتل
۳۳۰	گفتار ششم: انواع اکراه به اعتبار شخصیت مکره و مکره
۳۳۰	الف) اکراه شخص عاقل و بالغ
۳۳۱	ب) اکراه صغیر ممیز
۳۳۱	ج) اکراه صغیر غیر ممیز یا مجنون
۳۳۱	د) اکراه شخص بالغ به وسیله صغیر
۳۳۲	گفتار هفتم: انواع اکراه به اعتبار بزه دیده
۳۳۲	الف) اکراه به وسیله شخص ثالث
۳۳۲	ب) وحدت اکراه شونده و مجنی علیه
۳۳۳	ج) وحدت اکراه کننده و مقتول
۳۳۴	مبحث سوم: جنون
۳۳۴	گفتار اول: مفهوم جنون و تعریف آن
۳۳۵	گفتار دوم: مصداق های جنون
۳۳۵	الف) سایکوز
۳۳۶	ب) اختلال هذیانی
۳۳۶	ج) اسکیزوفرنی حاد
۳۳۷	گفتار سوم: جنون در قوانین جزایی ایران
۳۳۷	الف) جنون در قوانین کیفری قبل از انقلاب اسلامی
۳۳۷	ب) جنون در قوانین کیفری بعد از انقلاب اسلامی
۳۳۹	ج) جنون در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲
۳۴۲	یک) جنون قبل از صدور حکم
۳۴۲	دو) عارض شدن جنون پس از صدور حکم
۳۴۳	گفتار چهارم: جنون در کشورهای دیگر
۳۴۶	مبحث چهارم: جنون در حقوق اسلام
۳۴۶	گفتار اول: مفهوم جنون و عقل در اسلام
۳۴۸	گفتار دوم: تعریف جنون و اقسام آن در حقوق اسلام
۳۴۹	الف) جنون، عته و معتوه
۳۵۱	ب) اقسام جنون در حقوق اسلام
۳۵۱	گفتار سوم: ادله زوال مسئولیت کیفری مجنون
۳۵۲	الف) سنت

۳۵۴	..... (ب) عقل
۳۵۴	..... (ج) اجماع
۳۵۵	..... گفتار چهارم: اثر جنون در حدود
۳۵۵	..... الف) کیفر ارتداد
۳۵۶	..... (ب) زنا
۳۵۹	..... (ج) کیفرهای حدی که جنون در آنها به طور مطلق مانع مجازات است
۳۶۰	..... گفتار پنجم: تعزیر مجنون
۳۶۰	..... گفتار ششم: قصاص
۳۶۱	..... گفتار هفتم: عروض جنون پس از صدور حکم
۳۶۴	..... مبحث پنجم: کودکی در حقوق موضوعه
۳۶۴	..... گفتار اول: تعریف کودک
۳۶۵	..... گفتار دوم: کودکی در قوانین موضوعه
۳۶۵	..... الف) قانون مجازات عمومی ۱۳۰۴
۳۶۶	..... (ب) قانون تشکیل دادگاه اطفال بزهکار مصوب ۱۳۳۸
۳۶۸	..... (ج) قانون مجازات عمومی اصلاح ۱۳۵۲ و اصلاحات آن
۳۷۲	..... (د) قانون تشدید مجازات ربایندگان اشخاص
۳۷۳	..... گفتار سوم: حدود مسئولیت کیفری اطفال بعد از انقلاب اسلامی
۳۷۳	..... الف) عدم مسئولیت جزایی اطفال
۳۷۳	..... (ب) امکان تعزیر اطفال
۳۷۴	..... (ج) تأدیب اطفال
۳۷۴	..... گفتار چهارم: اطفال و نوجوانان در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲
۳۷۸	..... الف) مجازات اطفال و نوجوانان در باب حدود و قصاص
۳۷۸	..... یک) مجازات دختران در ارتکاب جرایم حدود و قصاص
۳۷۹	..... دو) مجازات پسران در حدود و قصاص
۳۷۹	..... ۱. پسران بالغ
۳۸۱	..... ۲. پسران بین دوازده تا پانزده سال قمری
۳۸۱	..... ۳. پسران زیر دوازده سال
۳۸۲	..... (ب) مجازات پسران و دختران در جرایم تعزیری
۳۸۲	..... یک) نوجوانان بین دوازده تا پانزده سال
۳۸۳	..... دو) نوجوانان بین نه تا دوازده سال
۳۸۴	..... سه) نوجوانان بالای پانزده سال شمسی
۳۹۰	..... گفتار پنجم: مطالعه تطبیقی
۳۹۰	..... الف) کودکان زیر ده سال
۳۹۱	..... (ب) کودکان از ده سال تا کمتر از چهارده سال
۳۹۲	..... (ج) اشخاص میان چهارده تا هجده سال
۳۹۳	..... مبحث ششم: کودکی و بلوغ در اسلام

۳۹۳	گفتار اول: مفهوم صغر
۳۹۴	الف) مفهوم صغیر
۳۹۴	ب) صغیر از حیث قوه تمییز
۳۹۶	گفتار دوم: اثر صغر در فقه جزایی
۳۹۶	الف) عدم مسئولیت کیفری صغیر
۳۹۹	ب) تأدیب صغیر
۴۰۰	گفتار سوم: مفهوم بلوغ در فقه جزایی
۴۰۰	الف) ماهیت بلوغ (تکوینی یا تشریحی)
۴۰۲	ب) نشانه‌های بلوغ
۴۰۲	یک) معیارهای تکوینی
۴۰۳	۱. احتلام
۴۰۳	۲. انبات
۴۰۴	۳. حیض
۴۰۵	دو) معیار تشریحی
۴۰۵	ج) ادله بلوغ
۴۰۵	یک) مسئولیت کیفری در آیات
۴۰۶	دو) مسئولیت کیفری در روایات
۴۱۰	سه) مسئولیت کیفری از نظر فقها
۴۱۰	۱. نظریه مشهور فقهای امامیه
۴۱۰	۲. اقوال مخالف مشهور فقها
۴۱۵	۳. ادله قول انکار سن
۴۱۷	مبحث هفتم: مستی و آثار آن در حقوق کیفری
۴۱۸	گفتار اول: پیشینه استفاده از مسکر
۴۱۹	گفتار دوم: آثار مستی در قوانین کیفری
۴۱۹	الف) مستی و آثار آن در قوانین جزایی قبل از انقلاب اسلامی
۴۲۱	ب) مستی و آثار آن در قوانین جزایی پس از انقلاب اسلامی
۴۲۷	گفتار سوم: مطالعه تطبیقی مسلوب‌الاراده بودن
۴۳۰	مبحث هشتم: مستی در فقه
۴۳۰	گفتار اول: مستی با عذر شرعی
۴۳۰	گفتار دوم: مستی بدون عذر شرعی
۴۳۱	الف) تأثیر نداشتن مستی در رفع مسئولیت قاتل مست
۴۳۱	ب) ادله تأثیر نداشتن مستی در قتل و نقد آن
۴۳۳	ج) تأثیر مستی در رفع مسئولیت کیفری قاتل
۴۳۳	د) ادله تأثیر مستی در رفع قصاص
۴۳۴	ه) تفکیک میان فرض‌ها
۴۳۵	و) ادله تفکیک

۴۳۵	..... (ز) قصاص نکردن و حکم به پرداخت دیه
۴۳۶	..... (ح) اثر مستی در جرایم دیگر
۴۳۷	..... مبحث نهم: خواب و لواحق آن در حقوق موضوعه
۴۳۸	..... گفتار اول: مسئولیت کیفری خواب در حقوق موضوعه
۴۴۰	..... الف) خواب در قوانین جزایی ایران
۴۴۲	..... ب) دیدگاه‌های حقوقی در رابطه با خواب و بیهوشی
۴۴۳	..... یک) دیدگاه حقوق دانان در حل تعارض دو ماده ۲۲۵ و ۳۲۳ قانون سابق
۴۴۵	..... گفتار دوم: مطالعه تطبیقی
۴۴۵	..... مبحث دهم: خواب از دیدگاه فقهی
۴۴۶	..... گفتار اول: نوع مسئولیت کیفری شخص خواب در فقه
۴۴۶	..... فرض اول: عمد در جنایت در حال خواب
۴۴۷	..... فرض دوم: تقصیر مجنی‌علیه در جنایات نائم
۴۴۷	..... فرض سوم: عدم عمد در حرکت در خواب و حکم به پرداخت دیه از سوی نائم
۴۴۷	..... گفتار دوم: آرای فقها در ضامن
۴۴۸	..... الف) حکم غیر دایه
۴۴۸	..... دیدگاه نخست: قائلین به ضمان جانی
۴۵۰	..... دیدگاه دوم: قائلین به ضمان عاقله
۴۵۱	..... دیدگاه سوم: قول به عدم ضمان
۴۵۲	..... ب) حکم دایه
۴۵۲	..... گفتار سوم: حکم خواب از دیدگاه عامه
۴۵۵	..... منابع و مأخذ
۴۶۹	..... نمایه آیات
۴۷۳	..... نمایه روایات
۴۷۷	..... نمایه اعلام
۴۸۵	..... نمایه قوانین

فهرست علائم اختصاری

آ.د.ک.: آیین دادرسی کیفری

ق.م.آ.: قانون مجازات اسلامی

ق.م.ع.: قانون مجازات عمومی

ق.م.: قانون مدنی

ق.ت.د.ا.: قانون تشکیل دادگاه‌های اطفال

مقدمه

حقوق جزای عمومی متکفل بحث از چند مقوله است که به نحو اجمال بدین شرح‌اند: کلیاتی در مورد حقوق جزا که در واقع نوعی حقوق‌شناسی کیفری است، جرم و ارکان آن، مجرم و نحوه دخالت وی در ارتکاب جرم، مسئولیت کیفری مجرم و عواملی که مانع آن هستند، واکنش اجتماعی به جرم در قالب مجازات‌ها یا اقدامات تأمینی و تربیتی و سرانجام عوامل سقوط مجازات. در دو جلد گذشته از کلیات حقوق جزا و ارکان جرم بحث شد و در ادامه مطالب، جلد سوم در خصوص موارد زیر خواهد بود:

الف) تعریف مسئولیت کیفری؛

ب) ارکان مسئولیت کیفری؛

ج) اشخاصی که مسئولیت کیفری دارند، اعم از مباشر، شریک یا معاون؛

د) موانع مسئولیت کیفری که اعم است از بحث علل موجهه جرم و عوامل رافعه مسئولیت کیفری.

توضیح این نکته ضروری است که در باب‌بندی مباحث جزای عمومی، حقوق‌دانان روش‌های مختلفی دارند؛ برخی از آنان، علل موجهه جرم را به دلیل اینکه عنصر قانونی جرم را زایل می‌سازند در مباحث ارکان جرم مطرح می‌کنند و برخی، به دلیل آنکه علل یادشده در نهایت زایل‌کننده مسئولیت کیفری نیز هستند، آنها را در مباحث مربوط به مسئولیت کیفری جای می‌دهند. در تدوین کتاب حاضر، به دلایلی، روش دوم اعمال شده است.

بخش اول

کسانی که دارای مسئولیت کیفی هستند

فصل اول

کلیات

(تعریف، مبنا و ارکان مسئولیت کیفری)

از لحاظ لغوی، مسئولیت، مصدری جعلی و به معنای مسئول بودن است، چنان که عقلانیت یا حریت، به معنای عقلانی بودن و آزاده بودن است. از آنجا که مسئول بودن به معنای مورد سةال قرار گرفتن است، بنابراین هر مسئولی لزوماً از ناحیه شخص، نهاد یا عامل خاصی مورد سةال قرار خواهد گرفت. تفاوت همین عامل پرسشگر است که موجب می شود مسئولیت به انواع مختلفی تقسیم شود. بنابراین، برحسب آنکه چه کسی انسان را مورد سةال و مةاخذه قرار می دهد، می توان مسئولیت را به انواعی تقسیم کرد که مهم ترین آنها عبارت است از: ۱. مسئولیت اخلاقی؛ ۲. مسئولیت اجتماعی؛ ۳. مسئولیت دینی و ۴. مسئولیت حقوقی.

الف) مسئولیت اخلاقی: در مسئولیت اخلاقی، انسان در مقابل وجدان خود پاسخگوست.^۱ ضمانت اجرای فرمان های اخلاقی در درجه اول ندای وجدان و حساسیت روح انسانی است. یک قاتل فراری همواره از سوی ضمیر خود بازخواست می شود. اگر مسئله حسن و قبح عقلی را بپذیریم،^۲ قبح ظلم یکی از بدیهی ترین احکامی است که عقل انسان آن را مستقل از هر چیز دیگری مانند مذهب، قانون یا عرف درک می کند و هرگاه انسان احساس کند که عمل وی مصداقی از ظلم بوده است، با عذاب وجدان روبه رو خواهد شد.

ب) مسئولیت اجتماعی:^۳ در مسئولیت اجتماعی، شخص در مقابل افکار عمومی پاسخگوست.

---

۱. از آنجا که در تعریف فعل اخلاقی مبانی مختلفی وجود دارد، تعریف یادشده براساس یکی از آنها مطرح شده است. برای توضیح بیشتر ر.ک: مطهری، فلسفه اخلاق، ص ۳۲۰.

۲. در مورد حسن و قبح عقلی ر.ک: سبحانی، حسن و قبح عقلی.

۳. مسئولیت اجتماعی اطلاعات مختلفی دارد. هرگاه در مقابل مسئولیت فردی به کار می رود، مراد از آن مسئولیت

عرف همواره یکی از معیارهای مهم در زندگی بشر بوده و واکنش جامعه، خواه درست یا غلط، همواره یک ضمانت اجرای مهم در تداوم عرف‌ها بوده است. چه بسیار عرف‌های غلط که حتی پاسدارانش نیز از آن به ستوه آمده‌اند؛ اما به دلیل داشتن همین ضمانت اجرای قوی هنوز تداوم دارد. **ج) مسئولیت دینی:** در این نوع از مسئولیت، شخص در مقابل نیروهای غیبی (در ادیان غیر توحیدی یا ابتدایی) یا خداوند متعال (در ادیان ابراهیمی و توحیدی) مسئول است. ضمانت اجرای مسئولیت دینی، پاداش نیک و بد اخروی است.

د) مسئولیت حقوقی: در چنین وضعیتی انسان در مقابل حکومت پاسخگوست و ضمانت اجرای چنین مسئولیتی، در امور کیفری، مجازات‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی و در امور غیر کیفری تدابیری هستند که در حقوق مدنی، تجاری و... از آنها استفاده می‌شود. باید توجه داشت شخصی که مرتکب عملی می‌شود ممکن است در آن واحد مشمول چند نوع مسئولیت یا حتی همه انواع آن گردد. برای مثال، کسی که مرتکب جرم قتل می‌شود در عین اینکه ممکن است دچار عذاب وجدان شود (مسئولیت اخلاقی)، عملش از سوی جامعه محکوم می‌شود (مسئولیت اجتماعی)، در آخرت باید پاسخگو باشد و مستحق عذاب اخروی است (مسئولیت مذهبی) و سرانجام، عمل وی جرم بوده (مسئولیت حقوقی) و از سوی حکومت تحت تعقیب قرار گرفته و مجازات خواهد شد. مسئولیت حقوقی خود به انواع مختلفی تقسیم می‌شود مانند مسئولیت کیفری، مسئولیت مدنی، مسئولیت بین‌المللی، مسئولیت اداری و... آنچه محل بحث است همانا مسئولیت کیفری است.

مبحث اول: تعاریف

بسیاری از کتاب‌های حقوقی، مسئولیت کیفری را چنین تعریف کرده‌اند: «التزام و پایبندی شخص به نتایج اعمال مجرمانه خویش».^۱ چنین تعریفی چندان دقیق نیست؛ زیرا پایبندی و التزام بیشتر مناسب امور قراردادی است،^۲ در حالی که مسئولیت کیفری امری است قهری و از

اجتماع است، نه مسئولیت در برابر اجتماع. گاهی نیز مسئولیت اجتماعی در مقابل مسئولیت اخلاقی به کار می‌رود که همان دیدگاه مکتب تحقیقی است و در آینده بدان خواهیم پرداخت. مسئولیت اجتماعی بدین معنا منبایی است که مکتب تحقیقی برای توجیه مجازات انسانی که مجبور به ارتکاب جرم است، بیان کرده است؛ اما آنچه در متن به آن اشاره شده، معنای سوم است که در مقابل مسئولیت دینی، اخلاقی و حقوقی به کار می‌رود.

۱. عوجی، القانون الجنائي العام، ج ۲، ص ۱۲.

۲. به همین جهت مسئولیت مدنی چنین تعریف شده است: تعهد قانونی شخص بر رفع ضرری که به دیگری وارد

پیامدها و لوازم رفتار شخص به شمار می‌آید. نکته دیگری که دستیابی به تعریف مسئولیت کیفری از دیدگاه حقوق دانان را دشوار می‌سازد آن است که با تتبع در کتاب‌های حقوقی درمی‌یابیم این اصطلاح به دو معنا استفاده شده است که توجه نکردن به تفکیک میان این دو کاربرد، موجب سردرگمی خوانندگان خواهد شد. دلیل تفاوت معانی مسئولیت کیفری آن است که با صرف نظر از قید کیفری، خود واژه «مسئولیت» دارای موارد کاربرد متفاوتی است. گاه گفته می‌شود فلان شخص به دلیل ارتکاب جرم یا کوتاهی در انجام وظایفش مسئول است و گاه گفته می‌شود هر انسانی متعهد و مسئول است. بنابراین، برخی نویسندگان حقوقی که بدین نکته توجه داشته‌اند، برای مسئولیت کیفری دو معنای متفاوت ذکر کرده‌اند:^۱

الف) معنای بالقوه: مراد از شخصی که دارای مسئولیت کیفری است کسی است که واجد اهلیت کیفری است، هر چند هنوز مرتکب جرمی نشده باشد. در این معنا مسئولیت کیفری مفهومی مجرد است یعنی صلاحیت شخص برای تحمل پیامدهای رفتارش.^۲ اصطلاح یادشده در واقع در مقابل کسانی همچون «مجنون» و «صغیر» به کار می‌رود.

ب) معنای بالفعل: شخص دارای مسئولیت کیفری کسی است که افزون بر داشتن اهلیت کیفری، مرتکب جرمی شده که باید پیامدهای آن را تحمل کند.

گارو، مسئولیت را در معنای بالقوه استفاده کرده است: «به این ترتیب، قانون باب مسئولیت را از آنجا شروع می‌کند که انسان را از یک سنی واجد قدرت جسمی و روانی کافی می‌شناسد و آن را برای درک اهمیت قانونی اعمال او کافی می‌داند که می‌تواند تصمیم بگیرد، مرتکب جرم بشود یا نشود، یعنی در آن سن او را دارای اراده و اختیار می‌شناسد؛ پس قانون فقط به این دسته مسئول خطاب می‌کند».^۳ دکتر سمیعی نیز مسئول را کسی می‌داند که ساختمان بدنی و فکری او کامل است و صغیر، یا مجنون نیست،^۴ که این همان معنای بالقوه مسئولیت است؛ اما برخی دیگر آن را در معنای بالفعل به کار برده‌اند.^۵

به نظر می‌رسد هر دو اصطلاح در جای خود صحیح است؛ معنای بالقوه، ناظر به داشتن

کرده است، خواه این ضرر ناشی از تقصیر خود وی باشد، یا ناشی از فعالیت او شده باشد (ر.ک: جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق، ص ۶۴۲، مدخل واژه مسئولیت).

۱. کمال‌الدین، المسؤولية الجنائية، ص ۸۰؛ میرسعیدی، مسئولیت کیفری، ج ۱، ص ۲۲.

۲. میرسعیدی، همان.

۳. گارو، مطالعات نظری و عملی در حقوق جزا، ص ۴۸۹.

۴. صانعی، حقوق جزای عمومی، ج ۲، ص ۴. ۵. اردبیلی، حقوق جزای عمومی، ج ۲، ص ۷۴.

قابلیت مسئولیت بوده و معنای بالفعل، ناظر به وضعیتی است که شخص به دلیل ارتکاب جرم عملاً باید پاسخگوی رفتارش باشد.

مبحث دوم: مبنای مسئولیت کیفری

پیش از ورود در بحث، باید روشن شود مراد از واژه «مبنا» چیست. کلمه مبنا از لحاظ لغوی به معنای بنا، عمارت، بنیان، اساس، ابتدا، اول و پایه است.^۱

کلمه مبنا گاه به یک نظریه علمی خاص اضافه می‌شود؛ مانند مبنای «نسبیت انیشتین»، یا «مبنای نظریه تکامل داروین» که در چنین مواردی به معنای استدلال‌هایی است که به اثبات نظریه مزبور منجر شده است. گاه نیز کلمه مبنا به علمی خاص اضافه می‌شود و مراد از آن اصول کلی یا مباحث بنیادی آن علم است؛ مانند «مبنای جغرافیای سیاسی» و «مبنای جرم‌شناسی»، در چنین مواردی یک دوره از اصطلاحات، تعریف‌ها و اصول کلی مورد نظر است که بدون ورود به جزئیات و شاخه‌های فرعی آن علم مطرح می‌شوند.^۲ در عبارت «مبنای مسئولیت کیفری»، مراد از مبنا، علل و عواملی هستند که جهت مسئول بودن انسان ارائه می‌شوند. سؤال اصلی آن است که: چرا انسان باید به دلیل اعمالش در مقابل دیگران پاسخگو بوده و در صورت لزوم مجازات شود؟ متأسفانه کتاب‌های حقوقی به شکل منقحی بدین بحث نپرداخته‌اند؛ اما به‌طور کلی در خلال عبارت‌های حقوق دانان کیفری به دو مبنا می‌توان دست یافت، جبر و اختیار؛ اما امور دیگری که برای تحقق مسئولیت کیفری مطرح شده‌اند، ناظر به ارکان یا عوامل و شرایط مسئولیت کیفری هستند.^۳

گفتار اول: تأثیر جبر و اختیار در مسئولیت کیفری

جبر و اختیار، مسئله کلامی و فلسفی سترگی است که در طول تمدن بشر همواره ذهن وی را به خود مشغول داشته است. پذیرش هر یک از دو دیدگاه جبر یا اختیار، به شرطی که معتقدانش پایبند به لوازم عقلی آن باشند، به نتایج فراوانی منجر خواهد شد که مسئله «مسئولیت کیفری»

۱. دهخدا، لغتنامه، واژه مبنا.

۲. برای توضیح بیشتر در خصوص موارد کاربرد واژه «مبنا» ر.ک: قیاسی، مبنای سیاست جنایی حکومت اسلامی، ص ۳۶.

۳. ر.ک: قیاسی، ساریخانی و خسروشاهی، مطالعه تطبیقی حقوق جزای عمومی (اسلام و حقوق موضوعه)، ج ۲، بخش رکن روانی.

یکی از آنهاست. داوری درباره جبر و اختیار خارج از موضوع این نوشتار است. آنچه در اینجا باید مورد بحث قرار گیرد آن است که مکاتب کیفری در طول تاریخ چه تصویری از انسان داشته‌اند و با چه استدلالی او را محاکمه و مجازات می‌کرده‌اند؟ آیا وی را موجودی مختار می‌دانستند که با سوء اختیار خود دست به ارتکاب جرم زده است، یا موجودی مجبور، اما شریر و اسیر عوامل شیطانی درونی و بیرونی که باید جامعه را از شر وی خلاص کرد؟ چنان که خواهیم دید مسئله جبر و اختیار تا مدت‌ها تنها مسئله مبنايي در مسئولیت کیفری بوده است، اما بعدها به دلایلی، گروهی این مسئله را کنار نهاده و سعی کردند فارغ از مسئله جبر و اختیار به طراحی یک نظام حقوق کیفری بپردازند.

الف) اختیار

در طول یک دوره بسیار طولانی تاریخ، از ارسطو تا سنت توماس آکوئینی (۱۲۲۵-۱۲۷۴) و تا نویسندگان عصر کلاسیک اروپا،^۱ همه و همه قائل به آزادی اراده انسان بوده‌اند. توماس آکوئینی قدیس، همانند آگوستین قدیس، گناه را محصول اراده بد می‌داند و در صورت تقصیر، گناهکار مستوجب مجازات است.^۲ این سنت ادامه می‌یابد و حتی در عصر روشنگری و انقلاب کبیر فرانسه و نویسندگان کلاسیک نیز دو اصل پیشین تلقی به قبول می‌شوند، یعنی جرم محصول اراده آزاد و اختیار انسان است. همه به جز کودکان و دیوانگان در انجام خوبی و بدی آزاد هستند و هر کس از این آزادی سوء استفاده کند، باید مجازات شود.^۳ نکته قابل تأمل آن است که در سراسر این قرن‌ها، در کشورهای اروپایی شاهد مجازات دیوانگان، کودکان و حتی حیوانات نیز بوده‌ایم.^۴ چنین رفتاری چگونه با اعتقاد به عدم آزادی آنان سازگار است؟ برخی بدین سؤال چنین پاسخ داده‌اند:

به نظر می‌رسد که حقوق جزا تا پایان قرن دوازدهم عمدتاً به میزان صدمه وارده توجه داشت. شخص بزهکار مجازات می‌شد، نه به علت اینکه سزاوار سرزنش بود، بلکه به خاطر اینکه وسیله ایراد صدمه بوده است. این طرز فکر موجب شده بود که برخی از سیستم‌های حقوقی اولیه، تمامی ابزار صدمه را مجازات نمایند؛ بدین ترتیب حیوانات اعدام شده و تبرها

۱. ژان پرادل، دوره نویسندگان کلاسیک را از عصر منتسکیو و انتشار روح القونین (۱۷۴۸) تا زمان انتشار کتاب انسان بزهکار از سوی لمبروزو (۱۸۷۹) و به مدت ۱۲۴ سال می‌داند (پرادل، تاریخ اندیشه‌های کیفری، ص ۵۵).

۲. پرادل، همان، ص ۲۳ و ۲۴. ۳. همان، ص ۵۵، ۵۶ و ۷۰.

۴. محسنی، دوره حقوق جزای عمومی مسئولیت کیفری، ج ۳، ص ۶.

سوازنده می‌شدند. این ابزار و شخصی که آنها را مورد استفاده قرار داده بود. آلوده به شر تلقی می‌شدند.^۱

افزون بر توجیه یادشده، به علل دیگری در این زمینه می‌توان اشاره کرد؛ مانند فرونشاندن خشم خدایان، بیرون راندن شیطان یا جن از روح مجنون،^۲ ارباب عام و امثال آن. از میان مکاتب معتقد به آزادی اراده می‌توان به مکتب نئوکلاسیک نیز اشاره کرد. آنان اگرچه انسان را آزاد و مختار می‌دانستند، ولی نوعی محدودیت برای این اراده آزاد قائل بودند. این محدودیت می‌توانست همیشگی یا موقتی باشد؛ همیشگی، مانند کسانی که مجنون نیستند، ولی بهره هوشی کمتر از حد طبیعی دارند و موقتی، مانند کسانی که در اوج عصبانیت یا مستی مرتکب جرم می‌شوند. به نظر رُسی چنین اشخاصی آزادی کمتری دارند و از این رو، کمتر قابل سرزنش هستند^۳ و به همین جهت آنان به مسئولیت نقصان یافته در خصوص چنین مجرمانی معتقد بودند و برای آنان مجازاتی کمتر توصیه می‌کردند. دیدگاه مسئولیت نقصان یافته در ماده ۳۶ قانون مجازات عمومی سال ۱۳۵۲ ش ایران نیز انعکاس یافته بود آنجا که مقرر می‌کند: «هر گاه مرتکب جرم در حال ارتکاب به اختلال نسبی شعور یا قوه تمییز یا اراده دچار باشد، به حدی که در ارتکاب جرم مؤثر واقع گردد»، مجازات به ترتیب زیر تعیین می‌شود:

«۱. در مورد جنایت، مجازات مرتکب حسب مورد یک یا دو درجه تخفیف داده می‌شود، بدون اینکه از حداقل حبس جنحه‌ای کمتر شود؛

۲. در مورد جنحه، مجازات مرتکب حداقل حبس جنحه‌ای است و یا به جزای نقدی تبدیل خواهد شد».

همچنین در ماده ۴ قانون اقدامات تأمینی مصوب ۱۳۳۹ ش، از «مجرم نیمه‌مسئول» نام برده شده است.

به هر حال، نکته مهم آن است که در طول تاریخ، نتیجه اعتقاد به آزادی اراده و اختیار، همواره تحمیل سرزنش و مسئولیت و مجازات بوده است و ارتباط تنگاتنگ مسئولیت کیفری با آزادی اراده مشهود است.

۱. کلارکسون، تحلیل مبانی حقوق جزا، ص ۱۷.

۲. دقت در واژگانی همچون دیوانه یا مجنون نشان می‌دهد گذشتگان معتقد بودند دیو یا جن در روح دیوانه و مجنون حلول کرده است، یا چنین افرادی دیو یا جن را می‌بینند و با آن ارتباط دارند و بروز رفتارهای غیر عادی در آنان ناشی از همین مسئله است (ر.ک: موللی، مبانی روانکاوی فروید - لکان، ص ۱۱۸).

۳. پرادل، تاریخ اندیشه‌های کیفری، ص ۷۱.